भारत सरकार

ग्रामीण विकास मंत्रालय

महाराष्ट्र शासन

एकात्मिक पाणलोट विकास कार्यक्रम (IWMP)
ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग,महाराष्ट्र शासन
वसुंधरा पाणलोट विकास यंत्रणा,महाराष्ट्र राज्य

एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रमा अंतर्गत

स्वयंसहायता गटाचे वाचन साहित्य

प्रकल्प प्रशिक्षण संस्था

जिवन विकास सामाजिक बहुउद्देशीय संस्था,यवतमाळ

स्वयंसाहाय्यता गट

बचत गट चळवळीने महाराष्ट्रात आता वेग घेतला आहे. महाराष्ट्र हे बचत गट निर्मितीत देशातील सहाव्या क्रमांकाचं राज्य ठरलं आहे. साहजिकच या बचत गट संकल्पनेला लोकचळवळीचे स्वरुप प्राप्त झालं आहे. बचत गटात अगोदर बचत आणि नंतर पत याकरिता गटाने सचोटीने केलेली बचत अडीअडचणीच्या काळात मदत होते. पैसाच्या बचतीसोबतच लोकशाहीचा पाया भक्कम करणारी एक प्रभावी चळवळ आहे. बदलत्या स्थित्यांतरानंतर महिलांची आर्थिक उन्नतीनंतर समग्र महाराष्ट्रातील नव्या विकासाचे पर्व सुरु होण्यास मदत होणार आहे.

स्वंयस्फुर्तीने बचतीसाठी एकत्रितपणे एकमेकांना सहाय्य करण्याकरिता तयार झालेल्या समुहास स्वंयसाहाय्यता बचत गट असे म्हणतात. स्वंयसाहाय्यता गट हा समान एकजिनसी सदस्यांनी एकत्र येऊन तयार केलेला समुह असतो. यातून गटाच्या सदस्यांच्या सामाजिक व सांस्क्रतिक, आर्थिक व नैत्रत्व विकास अपेक्षित आहे. स्वंयसाहाय्यता गट हे मत्ता असणा-या व नसणा-या स्त्रियांचे पुरुषांचे असू शकतात. एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमामध्ये असे गट हे प्रामुख्याने भूमिहीन, अल्पभूधारक, दारिद्रय रेषेखालील, गरीब, दुर्बल, गरजू सदस्याचे गट बनवणे गरजेचे आहे. या सदस्यांना त्यांच्याकडील कौशल्ये विकसित करुन पाणलोटातील संसाधनावर आधारीत एखादं उपजिविकेचे साधन किंवा व्यवसाय स्वरुपात उभा करता येईल. यातून या गटाला त्यांच्या सदस्यांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न मार्गी लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. या स्वंयसहाय्यता गटाला सक्षम करणे, व्यवसाय स्वरुपात साधने विकसित करण्यात त्यांचे क्षमतावर्धन करणं, त्या व्यवसायातील अर्थकारण त्यांच्या अंगी उतरवणं इ. प्रयत्न या प्रकल्पात अपेक्षित आहे.

स्वंयसाहाय्यता गटाचे ध्येय प्रथम बचत, मग कर्ज आणि बचतीच्या माध्यमातून स्वावलंबनाच्या दिशेने वाटचाल हे होय. स्वंयसाहाय्यता बचत गटाची रचना करणे ही एक सार्वभौम प्रक्रिया आहे. समान आर्थिक व सामाजिक पार्श्वभूमि असलेल्या

समविचारांच्या महिलांचा अथवा पुरुषांचा बचत गट होऊ शकतो. गटामध्ये जास्तीत जास्त २० सदस्य असतात. उत्प्रेरकांच्या किंवा संघटकाच्या मदतीने गट तयार होण्यासाठी मार्गदर्शन होऊ शकते.

बचत [illegible]

- सुरुवातीस ११ ते २० सदस्यांनी एकत्र यावे.
- गट सुरु करण्यासाठी बैठक घ्यावी.
- बचत गटाला नाव दयावे.
- गटाचे अध्यक्ष व सचिव ठरवावेत.
- बॅकेत खाते उघडण्यासाठी ठराव घ्यावेत.
- गटाचे खाते बॅकेत उघडावे.

स्वंयसा[illegible]

१. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीमध्ये कृतिशील सहभाग घेणे.

२. कार्यक्रमाच्या माध्यमातून गटाला उपलब्ध करुन दिलेल्या खेळत्या भांडवलाचे नियोजन करणे.

३. पाणलोट क्षेत्राच्या आवश्यकतेनुसार उपजिविका कार्यक्रमाच्या नियोजनात सहभागी होणे.

४. गटाच्या स्तरावर गटांचे दस्ताऐवज व्यवस्थित ठेवणे.

५. पाणलोट विकास पथक व पाणलोट समितीने प्रकल्पाच्या अनुषंगाने आयोजित कार्यक्रमास उपस्थित राहणे.

६. प्रकल्पात नमुद करण्यात आलेले उपजिविकेच्या साधनाचा लाभ घेणे.

७. पाणलोट समितीला गाव विकासाच्या कामात वेळोवेळी सहकार्य करणे.

८. प्रकल्पाच्या पहिल्या,दुस-या व तिस-या टप्प्यातील कामावर पाणलोट समितीच्या मदतीने सामाजिक लेखाजोखा करुन गुणवत्तापुर्ण काम होण्यास हातभार लावणे.

१. सेवानिवृत्त शिक्षक किंवा सरकारी कर्मचारी.

२. ग्रामसेवक / ग्रामविकास अधिकारी.

३. आरोग्यसेवक/ राज्य सरकारचा गावातील प्रतिनिधी.

४. अंगणवाडी सेविका.

५. बॅंक शाखाधिकारी अथवा इतर कोणताही शाखा कर्मचारी विशेषता महिला कर्मचारी.

६. लोकांना मदत करण्याची आवड असलेली सुशिक्षित बेरोजगार व्यक्ति.

७. शेतकरी मंडळाचा सदस्य.

८. स्वंयसेवी संस्थेचा कार्यकर्ता.

९. अस्तित्वात असलेल्या बचत गटातील कार्यशील माहिला. या स्वंयसाहाय्यता बचत गटाचा समन्वय साधण्यासाठी स्वंयसेवी संस्थेचे कार्य महत्तवाचे आहे. गटाची स्थापना झाल्यानंतर सर्वसंमतीने गटाला एक नाव देण्यात येते. या गटाच्या नावे कोणत्याही राष्ट्रीयकृत/व्यापारी/सहकारी बॅंकेत खाते उघडता येते. प्रत्येक बचत गट त्या गटाने मार्गदर्शक नियमावलीत काम करणे आवश्यक आहे.

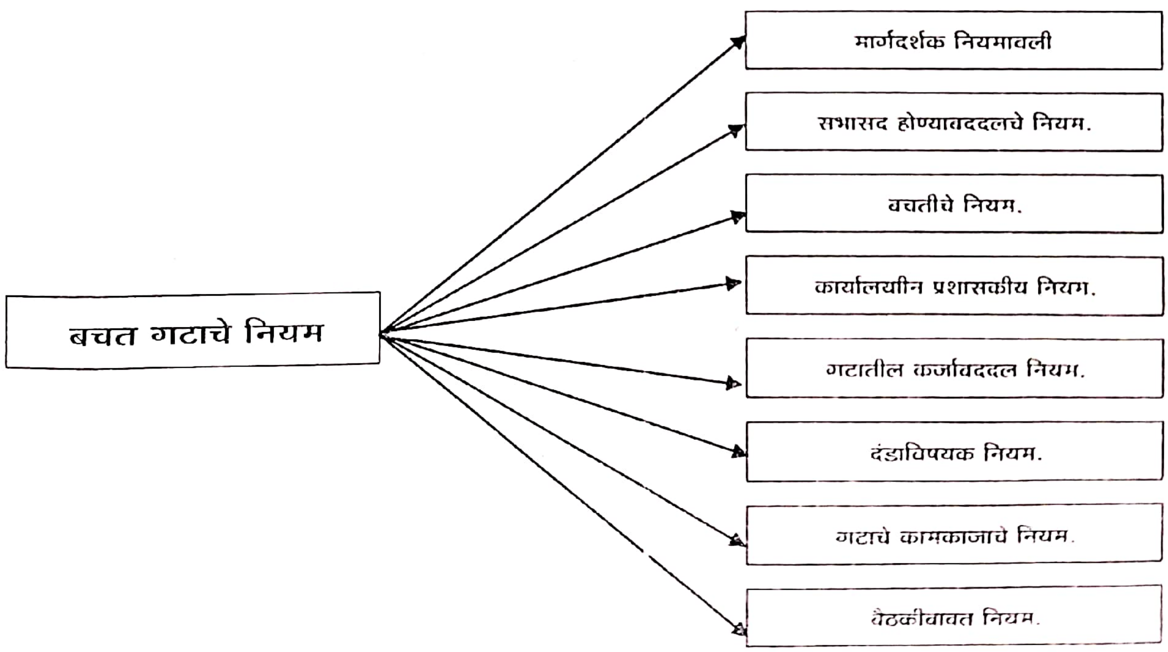

स्वंयसाहाय्यता बचत गटाचे नियम ठरविल्यानुसार प्रत्येक सदस्याने हे नियम काटेकोरपणे पाळले म्हणजे बचत गट टिकण्यास मदत होते.

[illegible] गटाची [illegible]

१. माहिलांचे/ पुरुषांचे मजबुत संघटन करणारा.

२. गटातील सर्वाचे हित जपणारा.

३. सर्वाना सामुहिक व वैयक्तिक लाभ सुचवणारा.

४. आर्थिक बचत करुन जीवनात बळकटी आणणारा.

५. पैसाची चणचण दुर करणारा.

६. तळागाळातील जनतेचा विकास करणारा.

७. कुटूबांच्या गरजा पुर्ण करणारा.

८. टंचाईच्या काळात मदत करणारी बचतीची रक्कम.

[illegible] कागदपत्रे

स्वंयसाहाय्यता बचत गटाने खाते कसे उघडावे व त्याकरिता कोणते कागदपत्र आवश्यक आहेत. सुरुवातील गटाची बैठक घ्यावी. बचत गटाचे नाव ठरवावे. गटाचा शिक्का तयार करावा. बचतीची रक्कम जमा करावी. बॅकेसाठी गटाचा ठराव घ्यावा. अध्यक्ष सचिवांचे फोटो जोडावेत. खाते उघडण्यासाठी मॅनेजरला अर्ज दयावा. गटाच्या बैठकीतील ठरावाची प्रत व गटाची माहिती बॅकेत दयावी. अध्यक्ष सचिवांच्या सहीने गटाचे संयुक्त खाते उघडावे. बचत गटास बॅकेतून कर्ज घेत असताना खालील कागदपत्राची पुर्तता करणे गरजेचे आहे.

[illegible]

१. सभासद पासबुक.

२. ठराव पुस्तक.

३. जमा खर्च पुस्तक.

४.	सदस्य खाते पुस्तक.

५.	खर्च पावती पुस्तक.

६.	कर्ज मागणी अर्ज.

बचत गट बँकेतून कर्ज घेत असताना खालील कागदपत्राची पुर्तता करणे गरजेचे आहे.

उपजिविका सक्षमीकरणाच्या विविध उघोग व व्यवसायाची निवड करणे. निवड केलेल्या उघोग व्यवसायासाठी शासनाच्या विविध योजनातून मिळणारा निधी व एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रमातून देण्यात येणारा निधी यासाठी बचत गटाने प्रशासकीय प्रक्रिया पुर्ण करणे गरजेचे आहे. उपजिविका उपक्रमासाठी कृषि आधारीत, बिगर कृषि आधारीत, सेवा पुरवठा आधारीत अशा उघोगाची निवड करुन उपजिविका आराखडा आधारीत उघोगाचा प्रकल्प आराखडा तयार करुन विविध स्थानिक पाणलोट समितीच्या मदतीने शासकीय योजनाचा फायदा घेता येतो.

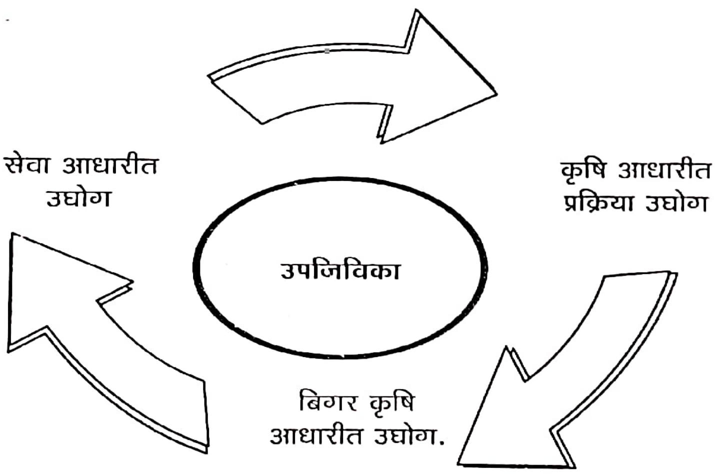

उपभोक्ता गटामध्ये एक प्रमुख असतो. स्वंयसाहाय्यता गटाच्या भूमिका व जवाबदा-या उपभोक्ता गटाप्रमाणे आहेत. यादवारे बचत गटांना निरंतर लाभ मिळण्यास मदत होणार आहे. स्वंयसहाय्यता गटाने दस्ताऐवजाच्या सुसुत्रीकरणाचे प्रशिक्षण घेऊन प्रकल्पाच्या अंमलबजावणी टप्प्यातील पाणलोट उपचाराची कामे व्यवस्थित करुन घेण्यासाठी मदत करणे गरजेचे आहे. त्यानंतर या गटातील सदस्यांना वैयक्तिक व सामुहिक लाभाच्या उपजिविकेच्या योजनेचा फायदा घेता येणार आहे.

उदा.
मत्ता असणा-या स्त्रियांचे व पुरुषांचे पुर्वीचे नव्याने तयार झालेले गट.

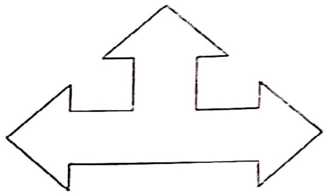

उदा.
मत्ता नसणा-या स्त्री पुरुषांचे बचत गट.

गावांतील पाणलोटातील उपभोक्ता गटासाठी प्रकल्पांर्गत घेण्यात येणा-या वैयक्तिक लाभाचे अथवा सार्वजनिक काम सविस्तर प्रकल्प अहवालात नमुद केलेप्रमाणे घेण्यात येईल. यासाठी वैयक्तिक लाभाच्या कामासाठी याबरोबर सार्वजनिक कामासाठी लोकवर्गणी ही सामाईक मार्गदर्शक सूचना २००८ या प्रमाणे ठरवून दिलेली आहे.

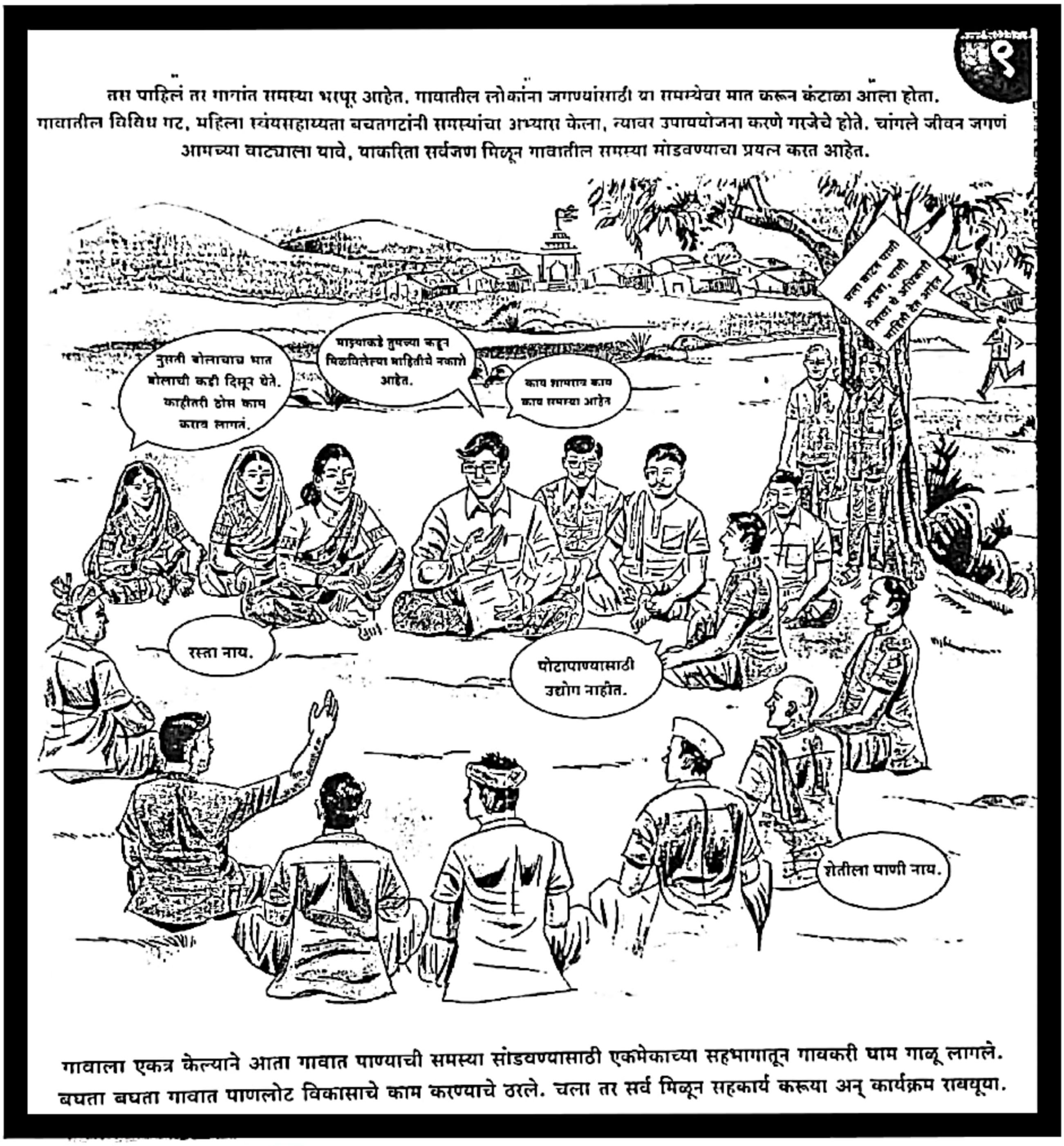

केंद्र शासनाच्या पाणलोट विकास कार्यक्रम २००८ च्या सामाईक सुचनांनुसार भुमिहीन व मत्ताहीन व्यक्तींच्या उपजीविका निर्मितीवर प्रामुख्याने दिलेला भर दिला गेला आहे. प्रकल्पाच्या एकुण खर्चाच्या ९ % रक्कम उपजीविका निर्मितीसाठी राखून ठेवली आहे. तर ग्रामीण पातळीवरील शेती आधारीत उत्पादनपद्धती आणि सूक्ष्म उद्योगांना चालना देऊन उदरनिर्वाहाची साधने बळकट करण्याच्या दृष्टीने भूधारकांच्या उत्पादनपद्धती व सूक्ष्म उद्योगांना सहाय्य करण्यासाठी प्रकल्पाच्या एकूण निधीपैकी १० टक्के इतकी तरतूद करण्यात आली आहे. वैविध्यपूर्ण शेती पध्दती आणि उत्पादन व उत्पादकतेत वाढ होऊन त्याचा फायदा जमीनधारकांना व मत्ता नसणाऱ्या शेतमजुरांना व बटईने शेती करणाऱ्यांना व्हावा असे या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

उपजिवीका तज्ञ व समूह संघटक यांच्या मदतीने पाणलोट समितीने मार्गदर्शक सुचनांनुसार पारदर्शकपणे बचत गट, वैयक्तीक लाभार्थी आणि उपभोक्ता गटांची निवड करावयाची आहे.

२. संधी शोधणे: संशोधन करणे, वित्तपुरवठ्याच्या दुवा शोधणे, कालावधी ठरविणे, बाजार

उपजिवीका तज्ञ व समूह संघटक यांच्या मदतीने पाणलोट समितीने सादर करण्यात आलेल्या उपजिवीका कार्यक्रमाच्या उपक्रमासाठी संधी शोधणे, तसेच याबाबतचे संशोधन करणे, उपक्रमासाठी मंजूरं निधी तसेच आवश्यक निधी यांच्या पुर्ततेसाठी वित्तपुवठादार संस्था किंवा इतर योजनांचा आढावा घेणे गरजेचे आहे. याबरोबरच उपक्रमाचा पुर्णत्वाचा कालावधी ठरविणे आणि त्यासाठी आवश्यक असणारी बाजारपेठ शोधणे व त्यांच्याशी संपर्क करणे ही सर्व जबाबदारी संयुक्तपणे पाणलोट विकास पथक व पाणलोट समीती यांची संयुक्तपणे आहे.

३. अंमलबजावणीचा आराखडा तयार करणे.

अ. प्रपत्र १, २, ३, ४ सुक्ष्म सनियंत्रणासाठी तयार करणे.

ब. कृती आराखडा तयार करण्यासाठी तयार मिळविलेल्या माहीतच्या आधारे उपजिविका कृती आराखडा तयार करणे.

क. सदरचा आराखडा ग्रामसभेसमोर सादर करणे.

ड. ग्रामसभेच्या मंजूरीनंतर सदरचा आराखडा जिल्हा पाणलोट विकास कक्ष तथा माहीती केंद्राकडे पाठविण्यात यावा.

इ. यानंतर विभागस्तरवर DLTC तयार करण्यात आलेल्या विभागीयस्तरावरील तांत्रिक समितीची मान्यता घेण्यात येईल.

ई. या नंतर सदरचा प्रस्ताव राज्यस्तरावरील तांत्रिक तज्ञ समितीकडे पाठविण्यात येईल.

फ. SLTC च्या मंजूरीनंतर सदरचा प्रस्ताव वसुंधरा पाणलोट विकास यंत्रणेच्या मंजूरीसाठी पाठविण्यात येईल.